

Közzététel: 2020. június 4.

A tanulmány címe:

Magyarország vallási viszonyai a népszámlálások és egyéb lakossági adatfelvételek tükrében

Szerzők:

KOVÁCS BENEDEK, a Központi Statisztikai Hivatal statisztikai tanácsadója
E-mail: Benedek.Kovacs@ksh.hu

LAJTAI MÁTYÁS, a Központi Statisztikai Hivatal szakstatisztikusa
E-mail: Matyas.Lajtai@ksh.hu

DOI: <https://doi.org/10.20311/stat2020.6.hu0573>

Az alábbi feltételek érvényesek minden, a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban: KSH) Statisztikai Szemle c. folyóiratában (a továbbiakban: Folyóirat) megjelenő tanulmányra. Felhasználó a tanulmány vagy annak részei felhasználásával egyidejűleg tudomásul veszi a jelen dokumentumban foglalt felhasználási feltételeket, és azokat magára nézve kötelezőnek fogadja el. Tudomásul veszi, hogy a jelen feltételek megszegéséből eredő valamennyi kárért felelősséggel tartozik.

1. A jogszabályi tartalom kivételével a tanulmányok a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény (Szt.) szerint szerzői műnek minősülnek. A szerzői jog jogosultja a KSH.
2. A KSH földrajzi és időbeli korlátozás nélküli, nem kizárólagos, nem átadható, térítésmentes felhasználási jogot biztosít a Felhasználó részére a tanulmány vonatkozásában.
3. A felhasználási jog keretében a Felhasználó jogosult a tanulmány:
 - a) oktatási és kutatási célú felhasználására (nyilvánosságra hozatalára és továbbítására a 4. pontban foglalt kivétellel) a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - b) tartalmáról összefoglaló készítésére az írott és az elektronikus médiában a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - c) részletének idézésére – az átvevő mű jellege és célja által indokolt terjedelemben és az eredetihez híven – a forrás, valamint az ott megjelölt szerző(k) megnevezésével.
4. A Felhasználó nem jogosult a tanulmány továbbértékesítésére, haszonszerzési célú felhasználására. Ez a korlátozás nem érinti a tanulmány felhasználásával előállított, de az Szt. szerint önálló szerzői műnek minősülő mű ilyen célú felhasználását.
5. A tanulmány átdolgozása, újra publikálása tilos.
6. A 3. a)–c.) pontban foglaltak alapján a Folyóiratot és a szerző(ke)t az alábbiak szerint kell feltüntetni:

„*Forrás: Statisztikai Szemle c. folyóirat 98. évfolyam 6. számában megjelent, Kovács Benedek, Lajtai Mátyás által írt, 'Magyarország vallási viszonyai a népszámlálások és egyéb lakossági adatfelvételek tükrében' című tanulmány (link csatolása)*”

7. A Folyóiratban megjelenő tanulmányok kutatói véleményeket tükröznek, amelyek nem esnek szükségképpen egybe a KSH vagy a szerzők által képviselt intézmények hivatalos álláspontjával.

Kovács Benedek – Lajtai Máttyás

Magyarország vallási viszonyai a népszámlálások és egyéb lakossági adatfelvételek tükrében

Religion in Hungary in the light of censuses and other population surveys

KOVÁCS BENEDEK, a Központi Statisztikai Hivatal
statisztikai tanácsadója
E-mail: Benedek.Kovacs@ksh.hu

LAJTAI MÁTYÁS, a Központi Statisztikai Hivatal
szakstatisztikusa
E-mail: Matyas.Lajtai@ksh.hu

Jelen tanulmány Magyarország népességének vallási megoszlását mutatja be az első népszámlálástól a legutóbbiig. A témát elsősorban a népszámlálások során gyűjtött adatok alapján elemzi. Az 1950 és 2001 közötti időszakról – amikor a népszámlálások programjában nem szerepelt a vallás kérdése – más lakossági adatfelvételek és kutatások eredményein keresztül ad áttekintést, a rendszerváltozás utáni periódus vizsgálatát pedig hivatalos statisztikai adatokra és kutatási eredményekre építi. A szerzők minden fejezetben kitérnek az adott korszak alapvető társadalmi-politikai viszonyainak vallásosság szempontjából legfontosabb változásaira, de a tanulmány fókuszában a statisztikai leírás áll.

TÁRGYSZÓ: vallás, felekezetek, népszámlálás

The study presents the religious distribution of the population in Hungary from the first census to the recent one. The topic has been analysed primarily on the basis of census data. However, the period between 1950 and 2001 – when the issue of religion was not included in the census program – is reviewed through the results of other surveys and research. The analysis of the years following the political transition is based on both official statistics and research results. In each section, the authors cover the most important changes in the basic socio-political conditions of the given period in terms of religiousness but the study focuses on statistical description.

KEYWORD: religion, denominations, census

Amikor Magyarország vallási viszonyairól akarunk tág időkeretek között képet nyújtani, akkor három dolgot érdemes előre figyelembe venni. Az első, hogy a vallás szerepe a társadalmakban, így a magyar társadalomban is jelentős változáson ment át az elmúlt évszázadban. Míg a XX. század elején, sőt még a közepén is, magától értetődő volt, hogy minden lakos valamely felekezet tagja, addig a század végére ez már egyáltalán nem volt az. A második, hogy Magyarország felekezeti viszonyait az első világháború utáni területvesztés jelentősen átrajzolta, mely változás figyelembevételével elengedhetetlen a jelenlegi felekezeti viszonyok megértéséhez. A harmadik, hogy a megismerést elősegítő statisztikai adatgyűjtés, legyen az népszámlálás vagy közvélemény-kutatás, nem független ezektől a társadalomban végbement változásoktól, amelyeket sok esetben a fogalomhasználat változatlansága akár el is fedhet.

Jelen tanulmányunkban népszámlálások, illetve a második világháború utáni időszakról közvélemény-kutatások segítségével mutatjuk be a magyar társadalom felekezeti és vallási viszonyait. A tanulmány kereteinek lehetőségei között a legfontosabb politikai-társadalmi változásokra, eseményekre is igyekszünk kitérni, hogy az adatokat kontextusba helyezzük. Az 1949 és 2001 közötti időszakból nem állnak rendelkezésre népszámlálásból származó felekezeti adatok, így erre vonatkozóan csak közvélemény-kutatásokra támaszkodhatunk, amelyek viszont a vallásosság vizsgálatában tudnak információval szolgálni. Az ezredforduló utáni két népszámlálás ezzel szemben a vallásossághoz való viszonyt nem, csak a felekezeti megoszlást vizsgálta. Ebből következően az adatforrások és a változó politikai-társadalmi környezet okán a tanulmány két fő csapásirányt követ, a népszámlálások felekezeti és a közvélemény-kutatások vallásosságra vonatkozó adatait.

1. A dualizmus korának népszámlálásai, 1869–1910

Magyarországot a modern statisztika megjelenésének időszakában, ahogy nemzetiségi és anyanyelvi, úgy felekezeti szempontból is a sokféleség jellemezte. Ez a többfelekezetiség az 1784 és 1787 között végrehajtott II. József-féle népszámlálás eredményeiben is megjelent. A Horvátország nélküli országterületen a (római és görög-) katolikusok aránya 61,2 százalékot, a reformátusoké 15,1 százalékot, az ortodox (görögkeletieké) 12,9 százalékot, az evangélikusoké 9,5 százalékot,

míg az izraelitáké 1,3 százalékot tett ki (*Thirring* [1938]). Vagyis, volt egy domináns és több jelentős lélekszámú vallási felekezeti csoport az országban.

A XIX. század közepén, 1850-ben és 1857-ben is sor került népszámlálásra Magyarország területén. Ezek, bár még nem az önálló magyar statisztikai hivatal végezte őket, és eredményeiket a korszakban vitatták, a vallási, felekezeti adatok tekintetében illeszkedtek a korábbi és a későbbi censusokhoz. Eredményeik közül érdemes kiemelni a görögkeletiek arányát, mely mindkét évben 17,9 százalék volt, a legmagasabb az összes magyarországi népszámlálás történetében. Az izraeliták 2,8, illetve 3,0 százalékos aránya pedig a vallási felekezetük fokozatos növekedését jelzi a XIX. század során (*KSH* [1993a]).

A XVIII. században a királyi Magyarországon a katolikus volt az államvallás. Ennek hegemoniáját 1791-ben szüntette meg *II. Lipót* azzal a törvényi szabályozással (1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről és 1790/91. évi XXVII. törvénycikk a görög nem-egyesült vallásuakról), mely az evangélikus, a református és a görögkeleti egyházakat is a „törvényesen bevett felekezetek” közé sorolta. A XIX. század folyamán tovább folytatódott a bevett felekezetek számának bővülése, 1848-ban az unitáriusok, 1895-ben az izraeliták kapták meg – egy évszázados emancipációs folyamat végállomásaként – ezt a státust; és ezzel az összes nagyobb lélekszámmal rendelkező vallási felekezet „bevetté” vált. A vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikk létrehozta az „elismert” felekezet kategóriáját is, amelyet 1905-ben a baptisták, 1916-ban a muszlimok nyertek el.

A XIX. századi népszámlálások során minden személyt besoroltak valamelyik vallási felekezethez, csak a már említett 1895. évi XLIII. törvénycikk teremtette meg a jogi lehetőségét annak, hogy valaki „felekezeten kívüli legyen”. E státus bevezetésének feltétele az volt, hogy az anyakönyvezés és a házasságkötés állami felügyelet alá kerüljön. Azonban még így sem lehetett teljes mértékű a felekezeten kívüliség, mivel a tanulók számára, még, ha felekezeten kívüliek is voltak, kötelező volt a hit-tanoktatáson való részvétel. Egyébként a későbbi népszámlálások adatai között sem jelentek meg a felekezeten kívüliek, vagy inkább az ezrelékeket csak alig kitevő „egyéb” és „ismeretlen” kategóriákban voltak elrejtve. Szintén az 1895-ös szabályozás tette állami szempontból lehetővé az izraelita-keresztény vegyes házasságokat (*Gyáni–Kövér* [2003]).

A vallási kérdés 1869-ben az első teljes körű, már a magyar hatóságok által végrehajtott magyarországi népszámlálás kérdőívén is szerepelt, és a dualizmus időszakának valamennyi népszámlálása vizsgálta a népesség vallási megoszlását. A kérdésfeltevés két módon jelent meg a korszakban. Az 1869., az 1900. és az 1910. évi népszámlálás csak az adatszolgáltatók vallására kérdezett rá (a „Mi a vallása?” vagy a „Vallása?” formát alkalmazva), míg az 1880-as és az 1890-es már a hitfelekezetükre is („Mi a vallása, hitfelekezete?”). Ellentétben az időszak első, 1869. évi és utolsó, 1910-es népszámlálásával, a középső három kérdőíve nem adott meg előre válaszka-

tegoriákat, azokat csak a felvételi utasítások tartalmazták. Az 1869-es kérdőíven a következő válaszlehetőségek szerepeltek: római/görög-/örmény katolikus, görög/örmény/keleti egyházbeli, helvét, ágostai evangélikus, unitárius, más keresztyén hitfelekezetű, mózes vallású, más nem keresztyén hitfelekezetű. 1910-ben ennél már egy szűkebb körű válaszkategória-készletet használtak. Eltűnt mindkét örmény felekezet, illetve az egyéb kategória már nem különböztette meg a keresztyényeket és a nem keresztyényeket. Mindenkinek szabadszöveggel kellett megadnia felekezetét, vallását, ha nem tartozott a római és görögkatolikus, református, evangélikus, görögkeleti, unitárius vagy izraelita felekezetek közé (KSH [1990], [1995]).

Az 1869. évi népszámlálás vallási eredményei nem tértek el drasztikusan a több mint nyolcvan évvel korábbi, II. József-féle népszámlálásétól. A legjelentősebb vallási felekezet ekkor is a római katolikus volt, amelynek hívei közé a teljes népesség 45,9 százaléka tartozott, míg a görögkatolikusokhoz a 11,6 százaléka. Az örmény katolikusok aránya elhanyagolható volt, körülből 5 000 főt sem írtak össze. Összeségében tehát a katolikusok a lakosság körülbelül 57,5 százalékát tették ki. A második legnépesebb vallási felekezet, az ortodoxok (görögkeletiek) a népesség 15,2 százalékát alkották. A legnagyobb lélekszámú protestáns felekezet, a reformátusok aránya elérte a 14,8 százalékot; míg az evangélikusokét 8,1 százalékban állapította meg a népszámlálás. A legnépesebb nem keresztyén felekezethez, az izraelitákhoz a lakosság 4 százaléka tartozott, az unitáriusokhoz pedig a 0,4 százaléka. Az egyéb vallási felekezetek aránya azonban még a népesség 1 ezrelékét sem érte el.

A következő négy népszámlálás adatai alapján általánosságban megállapítható, hogy a teljes népesség növekedésével párhuzamosan az egyes vallási felekezetekhez tartozók száma is nőtt. A növekedés üteme vallási felekezetenként ugyan nem volt egyenletes, de drámai átrendeződés így sem következett be Magyarország vallási viszonyaiban.

A római katolikusoknak nemcsak a száma, de az aránya is fokozatosan nőtt az időszakban a teljes népességen belül; az utóbbi 1910-re elérte a 49,3 százalékot. Ezzel szemben a görögkatolikus felekezet nagyságának változása nem volt „egyirányú”. Lélekszáma az 1870-es évtizedben előbb csökkent, majd a teljes népesség gyarapodásánál kisebb mértékben növekedett, így aránya 11 százalék körül állandósult. Az 1880. évi népszámlálás az ortodoxok számában is fogatkozást mutatott ki. Később ugyan egyre többen tartoztak e felekezethez, a népességen belül mindinkább kisebb részt képviseltek (1869-ben még 15,2 százalékot, 1910-ben már csak 12,8-et). 1869 és 1880 között a reformátusok lélekszáma is kismértékben csökkent, ezt követően azonban tartósan nőtt, ám mégsem olyan ütemben, mint a teljes népesség. Így arányuk – még ha az ortodoxokéhoz és az evangélikusokéhoz képest kisebb mértékben is, de – fokozatosan, 14,8-ről 14,3 százalékra mérséklődött. Az evangélikus hívők száma 1869 és 1910 között végig emelkedett, arányuk viszont egyenletesen

csökkent (az 1869. évi 8,1-ről 1910-re 7,2 százalékra). A legdinamikusabb növekedés (67,6 százalék a negyven év során) az izraelita felekezetenél következett be, melynek köszönhetően a teljes népességen belüli arányuk a római katolikusokhoz hasonlóan folyamatosan, de lassuló ütemben nőtt. Ugyanakkor így is csak kisebb csoportját képezték a lakosságnak, az 1910. évi népszámláláskor 5 százalékos arányt értek el. Az öt népszámlálás egyre több unitáriust rögzített, de azok létszámgyarapodása hasonló mértékű volt, mint a teljes népesség növekedéséé, így arányuk stagnált, 0,4 százalék maradt.

1. táblázat

A dualizmuskori népszámlálások vallásra, felekezetekre vonatkozó adatai
(Data on religions and denominations in the censuses of the dualism era)

Vallás, felekezet	1869	1880	1890	1900	1910
Valláshoz, felekezethez tartozók száma (fő)					
Római katolikus	6 266 505	6 503 207	7 267 695	8 198 497	9 010 305
Görögkatolikus*	1 594 833	1 489 849	1 658 308	1 841 272	2 007 916
Görögkeleti	2 076 343	1 937 144	2 064 889	2 199 195	2 333 979
Református	2 024 177	2 023 360	2 212 761	2 427 232	2 603 381
Evangélikus	1 100 128	1 107 608	1 180 714	1 258 860	1 306 384
Unitárius	54 719	55 787	61 618	68 551	74 275
Izraelita	543 696	624 826	707 961	831 162	911 227
Egyéb	2 884	7 822	9 042	13 486	17 066
<i>Teljes népesség</i>	<i>13 663 305</i>	<i>13 749 603</i>	<i>15 162 988</i>	<i>16 838 255</i>	<i>18 264 533</i>
Valláshoz, felekezethez tartozók aránya a teljes népességen belül (%)					
Római katolikus	45,9	47,3	47,9	48,7	49,3
Görögkatolikus*	11,6	10,8	10,9	10,9	11,0
Görögkeleti	15,2	14,1	13,6	13,1	12,8
Református	14,8	14,7	14,6	14,4	14,3
Evangélikus	8,1	8,1	7,8	7,5	7,2
Unitárius	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
Izraelita	4,0	4,5	4,7	4,9	5,0
Egyéb	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

* Örmény katolikusokkal együtt.

Megjegyzés. Itt és a következő táblázatokban a megoszlásadatok kerekítés miatt nem minden esetben adják ki a 100,0 százalékot.

Forrás: KSH [1996].

2. táblázat

A vallások, felekezetek anyanyelvi csoportjainak megoszlása az 1880. és az 1910. évi népszámlálások adatai alapján (százalék)

(Distribution of mother-tongue groups of religions and denominations, based on data of the 1880 and 1910 censuses; percentage)

Vallás, felekezet	Magyar	Német	Szlovák	Román	Ruszin	Horvát-szerb	Egyéb anyanyelvi csoport, ismeretlen	
	anyanyelvi csoport							
1880. évi népszámlálás*								
Római katolikus	55,1	19,0	19,8	0,1	0,0	3,9	2,1	
Görögkatolikus	9,4	0,1	6,8	59,0	22,8	0,2	1,7	
Görögkeleti	0,9	0,3	0,1	77,8	0,0	19,7	1,2	
Református	97,7	1,2	0,5	0,1	0,0	0,0	0,5	
Evangélikus	23,4	35,0	39,5	0,1	0,0	0,0	1,9	
Unitárius	97,7	0,1	0,0	0,5	0,0	0,0	1,6	
Izraelita	58,5	34,6	3,5	1,4	1,7	0,7	0,3	
Egyéb	50,0	12,1	4,5	1,5	0,1	5,2	26,7	
1910. évi népszámlálás								
Római katolikus	64,9	14,1	15,5	0,1	0,1	2,1	0,0	3,1
Görögkatolikus	14,9	0,1	3,9	57,3	22,3	0,0	0,1	1,5
Görögkeleti	1,7	0,1	0,0	77,1	0,0	0,0	19,5	1,5
Református	98,4	0,9	0,4	0,1	0,0	0,0	0,0	0,3
Evangélikus	31,9	31,4	34,6	0,1	0,0	0,0	0,0	1,9
Unitárius	98,6	0,2	0,1	0,8	0,0	0,0	0,0	0,3
Izraelita	76,9	21,6	0,6	0,1	0,3	0,1	0,0	0,4
Egyéb	56,1	5,7	7,4	17,7	0,1	0,1	5,8	7,0
Teljes népesség	54,4	10,4	10,6	16,3	2,5	1,1	2,5	2,1

* A beszélni nem tudók nélkül.

Forrás: *OMKSH* [1882], *MKKSH* [1916].

A vallási felekezetekhez tartozók népességen belüli aránya csak kismértékben változott meg a dualizmus korszakában. Etnikai szempontból viszont ennél jelentősebb változások történtek. 1941-ig a magyarországi népszámlálások nem kérdezték a nemzetiségi hovatartozást. Az etnikai arányokat az anyanyelvi önbesorolás alapján állapították meg, az erre vonatkozó kérdés az 1880. évi népszámlálás számlálólapján szerepelt először. Két olyan vallási felekezet volt, a református és az unitárius, amelyek hívei lényegében egyetlen anyanyelvi csoportból álltak, körükben a nem magyar anyanyelvűek elhanyagolható részt képeztek. A görögkeletiek is stabil anyanyelvi

háttérrel rendelkeztek, háromnegyedüket román, egyötödüket szerb anyanyelvűek tették ki, a magyar anyanyelvűek aránya náluk volt a legkisebb. A többi vallási felekezet egyre nagyobb hányadát adták a magyar anyanyelvűek. Arányuk 1880 és 1910 között a legjelentékenyebben (58-ról 77 százalékra) az izraeliták körében változott meg, míg a másik jelentős anyanyelvi csoporté, a németé – ideértették a jiddis nyelvűeket is – 35-ről 22 százalékra csökkent. A római katolikus és az evangélikus felekezeteket az 1869–1910-es időszakban három nagy anyanyelvi csoport (a magyar, a szlovák és a német) alkotta. Híveik között egyre nagyobb részt képviseltek a magyar anyanyelvűek (arányuk 1880 és 1910 között a római katolikusoknál 55-ről 65 százalékra, az evangélikusoknál 23-ról 32 százalékra nőtt), míg a szlovák és a német anyanyelvűek egyre kisebbet. A görögkatolikusok esetében szintén emelkedett a magyar anyanyelvűek aránya (9-ről 15 százalékra), elsősorban a román és a szlovák anyanyelvi csoport rovására.

2. Az első világháború végétől a második világháború utáni évekig, 1920–1949¹

Az első világháború és az azt követő határváltozások, ahogy minden mást, úgy Magyarország felekezeti viszonyait is átrendezték. Ennek hátterében többek között az állt, hogy az ország népessége etnikai szempontból sokkal homogénebbé vált, és ezzel párhuzamosan a felekezeti viszonyok is jobban eltolódtak a magyar anyanyelvűek felekezeti megoszlása felé. Ugyanakkor, ahogy kisebb népességi arányban megmaradtak az ország előző időszakra jellemző nemzetiségi csoportjai, úgy a felekezeti struktúrából sem tűntek el teljesen a történelmi Magyarország korábban nagyobb lélekszámot számláló felekezetei. (Továbbra is jelen voltak az országban például az ortodox rítusú keresztények, akik a lakosságnak már csak kevesebb mint 1 százalékát tették ki.) Egyúttal a területi sajátosságok is visszatükröződtek a megváltozott felekezeti viszonyokban, amelynek legszemléletesebb példája a főleg Erdélyben honos unitáriusok 1 ezrelékes törpefelekezetté válása volt a trianoni Magyarországon. A görögkatolikusok aránya szintén drámaian visszaesett, és az evangélikusok esetében is csökkenés következett be. Ezzel szemben a római katolikusok és a reformátusok aránya tekintélyesen, az izraelitáké is érdemben növekedett.

A XX. század első felében a vallási hovatartozás fontos szempont volt a népesség társadalmi rendben betöltött pozíciója szempontjából. Az időszak politikai viszo-

¹ Az 1941. évi népszámlálás adatai közül csak a mai Magyarország területére vonatkozókat használtuk fel, az 1938 és 1941 között Magyarországhoz került, majd 1945-ben újra elcsatolt területek adatait nem.

nyaiban a keresztény retorika fontos szerepet kapott, de a legnagyobb jelentőségű változást az izraelita felekezet XIX. századi emancipációjának korlátozása, megszüntetése hozta. Ennek első eleme az 1920. évi XXV. törvénycikk, az ún. numerus clausus törvény² volt, amely a felsőoktatásban limitálta az izraelita felekezetűek felvételét. Bár e törvényi korlátozást 1928-ban eltörölték, Magyarország szövetségi politikájában az 1930-as évek második felétől egyre inkább a náci hatalomátvétel utáni Németországhoz közeledett, mellyel párhuzamosan megindult az izraelita felekezetű, zsidó etnikumú népesség jogi helyzetének korlátozása. Ez a XIX. századi nemzetiségi politika – anyanyelvi asszimilálódást elismerő – felmondását jelentette. A második zsidótörvény³ már nem vallási felekezetként, hanem etnikai, leszármazási csoportként definiálta a zsidóságot, míg a harmadik zsidótörvény⁴ megtiltotta az izraeliták vegyes házasságát keresztény felekezethez tartozókkal. Végül az 1942. évi VIII. törvénycikk⁵ az izraelita felekezetet bevett rangúról visszaminősítette elismert felekezetté (*Gyáni–Kövér* [2003]).

A második világháború során Magyarország zsidó népessége jelentős embervesztést szenvedett el. Az 1941. évi népszámlálás adatai szerint 401 ezer főt tettek ki az izraelita vallásúak, de a második és a harmadik zsidó törvény alapján 90 ezer fő számított még rajtuk kívül zsidónak. Ez az összesen 491 ezres létszám 1945 végére 195 ezer főre apadt. Magyarország 1944. március 19-i megszállása előtt 30 ezer fő halt meg munkaszolgálat vagy deportálás során. A német megszállás alatt 263 ezer fő vesztette életét, további 3 ezer fő pedig elmenekült az országból. A zsidóság nemcsak lélekszámában szenvedett el hatalmas veszteséget, hanem területi viszonylatban is átalakult. 1941-ben még a 49 százaléka, 1945-ben már csak a 26 százaléka élt a fővároson kívül (*KSH* [2017]).

Az első világháborút követő négy népszámlálás mindegyikének kérdőívén szerepelt az adatszolgáltató vallását tudakoló kérdés, amelyhez előre nyomtatott válaszlehetőségek kapcsolódtak, kiegészítve egy szabad válasz helyével. Az állandó válasz kategóriák közé tartozott a római és a görögkatolikus, a görögkeleti, a református, az evangélikus, az unitárius, valamint az izraelita. Az 1930. évi népszámláláskor az izraelita felekezet esetében három főbb irányzatot – neológ, ortodox, status quo ante – lehetett külön megjelölni, ezeket sem a korábbi, sem a későbbi összeírások kérdőíve így nem tartalmazta. Az 1941. és az 1949. évi népszámlálások kérdőívén

² 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról (*Magyar Törvénytár* [1921]).

³ 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról (*1939. évi Országos Törvénytár* [1939]).

⁴ 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894. XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről (*1941. évi Országos Törvénytár* [1941]).

⁵ 1942. évi VIII. törvénycikk az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról (*1942. évi Országos Törvénytár* [1943]).

már a baptista válaszkategória is előre nyomtatva szerepelt; és 1949-ben nemcsak a kérdőívben, de a népszámlálási kiadványban is – első ízben – megjelent a „felekezeten kívüli” válaszkategória.

Az 1941. évi népszámláláskor a kárpátaljai, valamint a Romániától visszacsatolt területeken egy plusz alkérdést is meg kellett válaszolni, nevezetesen azt, hogy mi volt az összeírt személy korábbi vallása, ha azt időközben megváltoztatta. Emellett sor került – a korábban már ismertetett politikai-jogi-társadalmi környezetben – a zsidó mint törvényi kategória kérdésére is. Az erre vonatkozó kérdés: „a törvényes rendelkezések szerint zsidónak tekintendő-e” közvetlenül a vallási kérdés után következett, de megelőzte az anyanyelvhez és a nemzetiséghez kapcsolódókat. Megválaszolása egy bonyolult, kivételeket és különböző feltételeket taglaló utasítás alapján történt (KSH [1990], [1995]).

3. táblázat

Az 1920 és 1949 közötti népszámlálások vallásra, felekezetekre vonatkozó adatai
(Data on religions and denominations in the censuses between 1920 and 1949)

Vallás, felekezet	1920	1930	1941	1949
Valláshoz, felekezethez tartozók száma (fő)				
Római katolikus	5 102 466	5 631 146	6 119 111	6 240 427
Görögkatolikus	175 653	201 092	233 843	248 355
Görögkeleti	50 917	39 839	38 318	36 010
Református	1 670 990	1 813 144	1 934 888	2 014 707
Evangélikus	496 799	533 846	557 207	482 152
Unitárius	6 225	6 266	8 465	9 447
Izraelita	473 329	444 552	400 811	133 862
Egyéb	10 496	15 224	23 431	39 839
<i>Teljes népesség</i>	<i>7 986 875</i>	<i>8 685 109</i>	<i>9 316 074</i>	<i>9 204 799</i>
Valláshoz, felekezethez tartozók aránya a teljes népességben belül (%)				
Római katolikus	63,9	64,8	65,7	67,8
Görögkatolikus	2,2	2,3	2,5	2,7
Görögkeleti	0,6	0,5	0,4	0,4
Református	20,9	20,9	20,8	21,9
Evangélikus	6,2	6,1	6,0	5,2
Unitárius	0,1	0,1	0,1	0,1
Izraelita	5,9	5,1	4,3	1,5
Egyéb	0,1	0,2	0,3	0,4

Forrás: KSH [1996].

Ebben az időszakban a római katolikus felekezet egyértelműen domináns arányúvá vált. Már az 1920. évi népszámlálás adatai alapján is ehhez a vallási felekezethez tartozott a teljes népesség 64 százaléka; de a következő két népességösszeírásakor még a teljes népességénél is nagyobb ütemű lélekszám-gyarapodásukat rögzítették. 1949-re pedig azzal együtt emelkedett a római katolikusok száma, hogy a teljes népesség kisebb volt, mint 1941-ben. Ezáltal e vallási felekezet a második világháború után a teljes népesség kétharmadát meghaladó vallási közösség lett.

A görögkatolikusok száma és aránya – mint már említettük – jelentősen csökkent az első világháború után. Az 1920. évi népszámlálás 175 653 fő görögkatolikusot írt össze, akik a teljes népesség 2,2 százalékát tették ki, vagyis az 1910. évi arány ötödét. Ezt követően viszont a felekezet lélekszám-növekedésének mértéke meghaladta a lakosságét, amely révén, ha csekély szinten is, de 1949-re 2,7 százalékra tudta emelni az arányát.

A római katolikus mellett a református felekezet népességen belüli aránya is nagyobb lett az első világháború után. Az időszak elején több mint háromszor annyian voltak, mint az evangélikusok vagy az izraeliták. Az 1939 előtti lélekszámgyarapodásuk üteme hasonló volt a teljes népességéhez, melyben csak a második világháború hozott változást, amikor kismértékben nőtt az arányuk (1949-re 21,9 százalékra az 1920. és 1930. évi 20,9 százalékról).

Az evangélikusok aránya folyamatosan csökkent a két világháború közötti Magyarországon, annak ellenére, hogy számuk 1941-ig gyarapodott. A felekezethez tartozók létszámnövekedésének mértéke azonban alatta maradt a teljes népességének. Ezt a lélekszámában fokozatos növekvő, arányában lassan csökkenő trendet a második világháború és az azt követő kényszerű népességmozgások (németek kitelepítése, csehszlovák-magyar lakosságcsere) változtatták meg. Az 1949. évi népszámlálás már kisebb evangélikus népességet mért, ami jelentősen hozzájárult aránybeli visszaszorulásukhoz.

Az izraelita felekezet volt a harmadik, amely a trianoni békediktátum rendelkezései következtében lecsökkent területű országban nagyobb arányt képviselt a népességen belül, mint az első világháború előtti történelmi Magyarországon. Ugyanakkor, szemben a korábbi időszakokkal, mind létszámában, mind arányában csökkent 1920 és 1949 között. A második világháború utolsó időszakában a megszállt ország magyar hatóságainak közreműködésével végrehajtott tömeges deportálások és népiirtás, a háborús embervesztés, valamint a kivándorlás miatt a világháború utáni első, 1949. évi népszámlálás már csak 133 862 fő izraelita vallásút írt össze, akik a teljes népességnek mindössze 1,5 százalékát tették ki.

A görögkatolikus mellett még két olyan vallási felekezet volt, amelyek létszáma és népességen belüli aránya az első világháborút követően jelentősen visszaesett. Az egyik az ortodox rítust követő keresztények voltak, akik esetében a népszámlálási adatok szerint az időszak egészében érvényesült ez a tendencia. A másik pedig

az unitárius felekezet volt, amely törpe felekezetként maradt jelen Magyarországon az első világháború után. Bár az utóbbi nagysága 1930-tól 1949-ig növekedett, aránya csak 1 ezreléket tett ki. A vizsgált időszakban az egyéb kategóriába tartozók száma fokozatosan nőtt, az 1949. évi népszámlálás idején már nemcsak az unitáriusokét, de a görögkeletiekét is meghaladta.

3. A pártállam időszaka, 1960–1990

A második világháború után csak rövid ideig működhetek az egyházak zavartalanul, csakhamar egyre több, fokozatosan szigorodó intézkedés korlátozta a tevékenységüket: 1945-ben a földreform, az egyházi birtokok szétosztása – amely után a katolikus egyház lényegében elvesztette a közhasznú intézményeinek, iskoláinak fenntartását biztosító pénzügyi forrásait –, 1946-ban az egyházi társadalmi szervezetek feloszlata, majd 1948-ban az egyházi iskolák államosítása következett (*Mészáros* [1994]). Ezzel párhuzamosan viszont az 1947. évi XXXIII. törvénycikk⁶ egyenjogúvá tette a bevett és az elismert felekezeteket. A kisebb lélekszámúakat – például a baptistákat, az adventistákat és a metodistákat – 1945-től a Szabad Egyházak Szövetsége fogta össze.

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel után megkezdődött az egyházak vezetésének megtörése. 1948 májusában lemondásra készítették *Ravasz László* püspököt, a Református Egyház Egyetemes Konventjének elnökét, majd letartóztatták és koncepciók perében elítélték az evangélikus egyház több vezetőjét. A protestáns egyházak felső vezetésében a kommunista rendszert támogatókat igyekeztek „helyzetbe hozni”, ami ellehetetlenítette a felekezetek ellenállását. Ezt a katolikus egyház felső vezetőinek meghurcolása követte. *Mindszenty József* esztergomi érseket 1948. december 26-án letartóztatták, és bő egy hónap múlva életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Ezzel párhuzamosan sok más kiemelkedő egyházi személyt is zaklattak és megfélemlítettek, erőszakkal vagy koncepciók peres indításával félreállítottak. A kihallgatások során többen meghaltak, de voltak olyanok is, akiket halálra ítélték és kivégeztek.

Az Államvédelmi Hatóság 1950 nyarán több hullámban, összesen mintegy háromezer szerzetest internált. Ezzel végül a püspöki kart tárgyalóasztalhoz kényszerítették. A kieroszakolt megállapodás és a Népköztársaság Elnöki Tanácsának ez alapján hozott 1950. évi 36. sz. törvényerejű rendelete⁷ értelmében a bencés, a piarista,

⁶ 1947. évi XXXIII. törvénycikk a bevett és az elismert vallásfelekezetek között az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennálló különbségek megszüntetéséről (1947. évi Országos Törvénytar [1947]).

⁷ 1950. évi 36. sz. törvényerejű rendelet a szerzetesrendek működési engedélyéről (*Magyar Közlöny* [1950]).

a ferences és a Szegény Iskolanővérek rendje kivételével valamennyi szerzetesrendet feloszlatták. A feloszlátott rendek ingó és ingatlan vagyona az államé lett, tagjaikat pedig arra kötelezték, hogy 3 hónapon belül hagyják el rendházaikat, bár sokukat még ennek lejárta előtt internálták. A katolikus püspöki kar 1951 júliusában tört meg végleg, és esküdött fel a Magyar Népköztársaság alkotmányára (Valuch [2005]).

1950-ben tehát megszüntették az ország 23 férfi és 40 női szerzetesrendjét 182 férfi és 450 női rendházzal, ami összesen 2 582 férfi szerzetest és 8 956 apácát érintett (1948. évi adatok, Tomka–Révay [1998]). A kilakoltatott szerzetesek ezután jellemzően végzettségüknél, tudásuknál alacsonyabb szintű munkára kényszerültek a polgári életben, vagy elhagyták az országot. A megállapodás alapján csak 9 rendház maradhatott meg 180 férfi szerzetessel és 60 szerzetesnővel. A katolikus egyház számára négy hittudományi főiskola és nyolc középiskola fenntartását engedélyezték. Minden iskolában évfolyamonként két párhuzamos, egy humán és egy reáltagozatos osztály indulhatott, legfeljebb osztályonként 40 tanulóval. A kollégiumi diákok száma az iskolai tanulók legfeljebb 50 százaléka lehetett, kivéve Pannonhalmát és Esztergomot, ahol valamennyi diák kollégista volt.

Csaknem negyven évvel később, 1989-ben nyílt meg újra a lehetőség a szerzetesrendek működésére az 1950. évi 36. sz. törvényerejű rendelet hatályon kívül helyezésével. 1990 elején 58 női és férfi szerzetesközösség szerveződött újra, 2004-ben pedig már 70 női és 30 férfi rendet, illetve közösséget tartottak nyilván a Magyar Katolikus Egyházban több mint 2 500 taggal.

Az egyházak sanyargatása mögött furcsán kettős és némileg ellentmondó motíváció húzódott meg. Egyrészt a pártállam hívei közül ideológiai okokból sokan úgy gondolták, hogy az egyházak szükségszerűen háttérbe szorulnak a modern korban – különösen majd a várt, osztály nélküli társadalomban –, a vallásosság lényegében el fog tűnni, és ők tulajdonképpen csupán felgyorsítják a természetes társadalmi folyamatokat. Másrészt gyakorlati okokból tették ezt, hiszen az egyház mint autonóm szervezet, amely szervezeti felépítésében, illetve szellemi értékei alapján független volt, nyilvánvalóan akadályozta volna a totális kontrollra irányuló pártállami törekvéseket.

Az 1956-os forradalom után a Rákosi-rendszerrel kollaboráló református és evangélikus vezetők lemondásra kényszerültek, de az 1958-ra megszilárduló Kádár-rendszer visszatért a korábbi elnyomó, elsorvasztó egyházpolitikához. Az 1960-as években újabb letartóztatási hullám következett, amely elsősorban a katolikus egyházat sújtotta. Ezt követően viszont megindult egy konszolidációs folyamat, amely akkor érte el csúcspontját, amikor VI. Pál pápa 1977-ben fogadta Kádár Jánost a Vatikánban. A pártállam a felső papság kézben tartásával és erős állami kontroll mellett engedte csak az egyházi élet fennmaradását (Valuch [2005]).

A hívők a konszolidáció időszakában sem gyakorolhatták teljesen szabadon a hitüket, így például az állam által engedélyezett keretek között csak korlátozottan

volt mód a vallásos gyermeknevelésre, hitoktatásra. Az ifjúság vallási nevelése jócskán elmaradt a korábbi szinttől, mivel a hivatalos ideológiától független közösségi élet nem, legfeljebb illegális formában létezhetett (Tomka [1991]).

A politikai viszonyok ismeretében nem meglepő, hogy ebben az időszakban a vallási kérdés hiányzott a népszámlálási kérdőívekről, ezért nem állnak rendelkezésre 1949 és 2001 közötti cenzusadatok a népesség vallási megoszlásáról. Az utolsó hivatalos statisztikai adat a kommunista hatalomátvétel után, 1949-ből származik. A KSH (Központi Statisztikai Hivatal) először a rendszerváltozást követően, 1992-ben végzett adatfelvételt egy 29 ezer fős mintán a 14 éves és idősebb népesség körében (társadalmi mobilitás vizsgálata), amely a vallást és a felekezeti hovatartozást mérte. A köztes időszakról csak közvélemény-kutatási adatok és az egyházak statisztikai állnak rendelkezésre. Az említett közvélemény-kutatásokban azonban nem is annyira a felekezeti hovatartozás, mint inkább maga a vallásosság ténye volt a fókuszban.

Az egyházi statisztikák adatai (egyházi esküvők, keresztelesek, első áldozók, bérmezők száma) azt jelzik, hogy az 1950-es évektől csökkenő vallási aktivitás 1978 körül érthette el a mélypontját, és az 1980-as évektől tudott újra valamelyest erősödni (Tomka [1990], [1994]).

4. táblázat

Közvélemény-kutatásokban a magukat vallásosnak, illetve nem vallásosnak minősítők aránya az ország felnőtt népességében (dichotóm kérdés esetén)
(Proportion of those who considered themselves religious/non-religious among the Hungarian adult population in public opinion polls [in the case of a dichotomous question])

Közvélemény-kutatás éve	Válaszadók száma (fő)	Vallásosak	Nem vallásosak	Bizonytalan válaszadók és nem válaszolók
				aránya (%)
1972	8 829	46,0	46,6	7,4
1974	1 182	47,2	50,6	2,2
1975	5 972	44,8	53,2	2,0
1977	500	38,9	57,8	3,2
1978	9 728	36,3	62,2	1,5
1978	9 861	38,6	60,1	1,3
1980	9 898	37,7	60,7	1,4
1981	5 983	39,3	59,1	1,6
1985	8 978	40,7	57,5	1,7
1990	982	51,1	46,4	2,5

Forrás: MR Tömegkommunikációs Kutatóközpont/Magyar Közvéleménykutató Intézet, közli Tomka [1991].

A közvélemény-kutatási adatok az 1980-as évekbeli megújulást még inkább alátámasztják: a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézete, valamint a Társadalomtudományi Intézet által végzett felmérések szerint az egyházak presztízse 1985 és 1989 között emelkedett, és magasabb volt, mint az ezekben a vizsgálatokban szereplő más szervezeteké, az ellenzéki szervezeteket is ideértve (Tomka [1991]).

5. táblázat

Közvélemény-kutatásokban a magukat vallásosnak, illetve nem vallásosnak minősítők aránya az ország felnőtt népességében (zárt kérdés és öt válaszlehetőség esetén)

(Proportion of those who considered themselves religious/non-religious among the Hungarian adult population in public opinion polls [in the case of a closed question and five possible answers])

Közvélemény-kutatás éve, hónapja	Válaszadók száma (fő)	Egyház tanítása szerint vallásosak	Maguk módján vallásosak	Vallásos- ságukról dönteni nem tudók	Nem vallásosak	Más meggyőző- désűek, határozottan nem vallásosak	Nem válaszolók
1978	531	8,1	36,2	10,9	17,3	23,5	4,0
1980	931	10,6	40,9	8,2	19,3	19,0	2,0
1983	966	9,5	44,4	9,5	17,2	16,1	3,3
1984	8 998	14,6	44,8	7,6	15,0	14,1	3,9
1986	8 992	12,0	47,7	7,2	16,3	12,6	4,0
1988	8 998	12,3	45,8	5,2	26,6	8,7	1,4
1989							
március	1 989	13,1	44,2	6,2	27,3	8,5	0,7
május	2 990	15,3	46,7	4,8	25,5	7,4	0,3
szeptember	1 986	12,8	48,3	6,5	25,4	6,3	0,7
november	1 993	15,2	47,7	5,6	24,4	6,5	0,6
1990							
június	1 994	15,6	50,4	5,9	23,9	4,0	0,2
szeptember	2 995	17,9	49,8	4,5	23,5	3,8	0,5
1991							
január	1 984	16,0	52,8	5,4	20,8	4,5	0,5
május	999	16,1	53,5	3,9	22,1	3,9	0,2

Forrás: MR Tömegkommunikációs Kutatóközpont/Magyar Közvéleménykutató Intézet, közli Tomka [1991].

Az MR (Magyar Rádió) Tömegkommunikációs Kutatóközpontja, illetve a később abból alakult Magyar Közvéleménykutató Intézet⁸ a vallásosságot két módon is tanulmányozta a kutatásaiban, mindkét esetben önbesorolással. Egyrészt egy dichotóm (vallásos/nem vallásos) kérdést, másrészt egy olyan zárt kérdést tettek fel a válaszadóknak, amely esetén öt válaszlehetőség (1. vallásos az egyház tanítása szerint; 2. vallásos a maga módján; 3. nem tudja eldönteni, hogy vallásos-e, vagy nem; 4. nem vallásos, más a meggyőződése; 5. határozottan nem vallásos) állt rendelkezésre. E módszerek 1978-tól mérték a vallásosság növekedését, ám az általuk kapott eredmények különböztek: a dichotóm kérdésre adott válaszok szerint például 1990-ben az ország felnőtt népességének mintegy fele (51 százaléka) bizonyult vallásosnak, a másik esetben ugyanakkor a felnőtt népesség kétharmadát tették ki az egyház tanítása szerint és a „maguk módján” vallásosak csoportjai együttesen.

4. A rendszerváltozás után

A rendszerváltozást követően – mint már említettük – az egyházak helyzete is megváltozott. 1988-tól megindultak az egyeztetések az egyházak és a politikai pártok között, amelyek eredményeként az Országgyűlés elfogadta a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló, „alkotmányerejű” 1990. évi IV. törvényt (*Magyar Közlöny* [1990]). A vallási felekezetek elismerése a bírósági nyilvántartásba vétellel valósult meg (*Schanda* [2018]).

A KSH a rendszerváltozás után először az 1992. évi társadalmi mobilitás vizsgálatban mérte a vallásosságot. E vizsgálat és az 1949. évi népszámlálás adatainak összevetéséből az derül ki, hogy 1949 és 1992 között a felekezeti arányok keveset változtak, ugyanakkor a vallási felekezeten kívüliek aránya 0,1-ről 4,8 százalékra emelkedett (*KSH* [1993b]). Ez utóbbi adatok 4,7 százalékpontos különbségének értékelésekor azonban nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a „felekezeten kívüli” válasz előre megadott opcióként 1949-ben szerepelt először a népszámlálási kérdőívben, tehát ennek újdonsága is hozzájárulhatott a különösen alacsony második világháború utáni értékhez.

Tomka és Harcsa [1994] tanulmányukban szintén az 1992. évi társadalmi mobilitás vizsgálat adatai alapján állapítják meg, hogy a kelet-nyugat irányú belső vándorlás az 1980-as és 1990-es években a felekezeti arányokat lényegében nem módosította, ugyanakkor elősegíthette azok stabilizálódását, mivel a dunántúli városokban

⁸ Az MR Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1969-ben jött létre a Magyar Rádió szervezetén belül, később önállósult, majd 1988-tól 1991-ig Magyar Közvéleménykutató Intézetként működött.

az ily módon történő felekezeti utánpótlás a reformátusok között magasabb volt. Ennek alátámasztására a szerzők megemlítik, hogy az ott élő református felekezethez tartozók körében tíz százalékponttal alacsonyabb volt a helyben születettek aránya, mint a katolikusoknál.

Az 1992. évi vizsgálat eredményei arra is rávilágítanak, hogy a vallás egyházi keretek közötti rendszeres gyakorlása a római katolikusoknál gyakoribb volt, mint a protestánsoknál, a nőket és az időseket aktívabbnak lehetett tekinteni e szempontból, mint a férfiakat és a fiatalokat, továbbá a falvakban jellemzőbb volt, mint a városokban. Ezt árnyalja az a tény, hogy mivel a mezőgazdasági fizikai munkás réteg esetében gyakoribb volt a hagyományos vallásgyakorlás, a fővárosba vándorlásuk az 1990-es évekre csökkentette Budapesten a felekezeten kívüliek arányát (holott országos szinten nőtt). Az akkori értelmiség sajátos helyzetét jelzi a valláshoz való polarizált viszony: mind a nem hívők, mind a vallásukat rendszeresen gyakorlók aránya magas volt ebben a rétegben (*Tomka–Harcza* [1994]). Ehhez hasonlóan *Szántó* [1992] nemlineáris összefüggést talált az iskolai végzettség és a vallásosság között a TÁRKI egy nemzetközi kutatáshoz kapcsolódó, 1991-es felvételének eredményei alapján – amely a felekezeti hovatartozás mellett különböző hagyományos hittételek elfogadásán, illetve elutasításán keresztül is mérte a vallásosságot. Bár a legkevésbé iskolázott réteg vallásossága bizonyult a legerősebbnek, és hozzájuk képest az iskolázottabb szakmunkás végzettségűek, valamint az érettségizettek között magasabb volt a vallási hittételeket elutasítók hányada, a felsőfokú végzettségűeknél a két tábor kiegyenlítődött.

A római katolikusok körében volt a legmagasabb a homogám – vagyis az azonos vallási felekezetbe tartozók közötti – házasságok aránya, *Tomka* és *Harcza* [1994] a katolikusok esetében 81, a reformátusoknál 54, az evangélikusoknál 36 százalékos értéket közöl. Az ezek közötti különbségek alapvetően a vallási felekezetek eltérő nagyságából adódtak, hiszen nem egyforma eséllyel tudtak a sajátjukkal azonos vallású párt választani a kis és a nagy vallási felekezetek tagjai. A szerzőpáros szerint ugyanakkor ennek hatását az egyes vallási felekezetek eltérő kohéziója is módosíthatta. A fővárosban és a vidéki városokban általában alacsonyabb az azonos vallási felekezethez tartozók közötti házasságok aránya, ami többek között abból is adódott, hogy a kisebb települések felekezeti szempontból homogénebbek és zártabbak (*Tomka–Harcza* [1994]). A magasabb iskolai végzettség rendszerint kisebb felekezeti házassági homogámiával párosult; ez magyarázható úgy, hogy a párválasztásban a másik fél iskolai végzettsége fontosabb szempont volt, mint a felekezeti hovatartozás, de az is lehetséges, hogy a magasabb iskolai végzettség nagyobb fokú nyitottságot eredményezett az egyének szintjén. A „nagyszülők generációjában” még jellemző volt a homogám házasság, a XX. század második felére azonban megnövekedett a vegyes házasságok aránya.

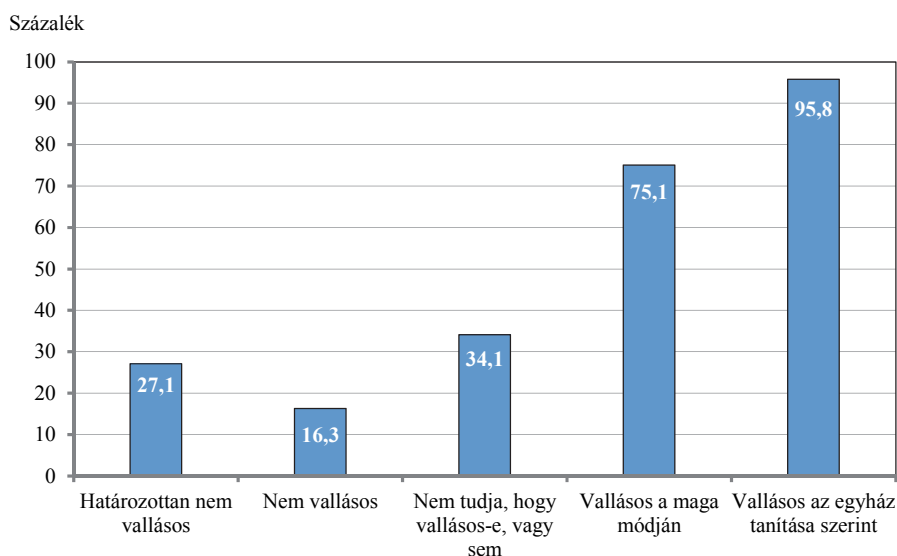
Míg korábban vallás alatt kizárólag az egyházak által közvetített hittételeket és normarendszert értették, és a vallásosság az ezekkel való azonosulást jelentette, addig a XX. század utolsó harmadától, Magyarországon inkább az 1990-es évektől kezdve, megfigyelhető az egyházon kívüli vallásosság jelensége. Ez az egyházak társadalmi helyzetének változásával hozható összefüggésbe. Az általuk közvetített hit- és normarendszer kizárólagossága megszűnt, mellette a vallás szubjektív, egyéni értelmezése nyert teret, amelyet a vallási kínálat növekedése is támogatott (Rosta [2004], [2008]). Mindezek eredményeként megkülönböztethetővé vált az egyházi és az egyházon kívüli vallásosság (Földvári–Rosta [1998]): a hagyományos vallásosság mellett megjelent az ún. „barkácsolt” vagy más néven „maga módján vallásos” kategória, amely esetén az intézményes keretek helyett a személyes döntés a meghatározó (Rosta [2008]).

A társadalomtudományokban⁹ korábban viszonylag széles körben elfogadott volt az – a sok esetben csak implicit – előfeltevés (az ún. szekularizációs tézis), hogy a modern társadalomban a vallásosság visszaszorulóban van, és ha el nem is tűnik teljesen, a jövőben elveszíti jelentőségét. E tézist kérdőjelezte meg lényegében az előbb említett folyamat, amely egyfajta vallási megújulást jelzett (Tomka [1998]).

Interjú tapasztalatok alapján a maga módján vallásos réteg nem egységes: egyrészt idesorolhatjuk a nem rendszeres, vagyis az egyházakhoz lazábban kötődő vallásgyakorlókat, másrészt azokat, akik átmenetet képeznek a nem hívők felé, harmadrészt pedig a szelektáló, saját vallást „kreálók” táborát. Az utóbbiak intézményes keretekhez való viszonyában szerepet játszhatnak – talán a rendszerváltozást megelőző évtizedekben visszaszoruló hittanoktatással és ellenpropagandával összefüggően – a hiányos ismeretek és a prekoncepciók (Gereben [1998]). Az utóbbi összefüggést az interjú tapasztalatokon kívül a kvantitatív adatok is alátámasztják. Rosta [2008] az „Egyház és vallás a kibővült Európában” című nemzetközi kutatási program 2006. évi felvétele alapján kimutatta, hogy a maga módján és az egyház tanítása szerint vallásos csoportok között a vallásos nevelésben részesültek arányát illetően több mint 20 százalékpontnyi különbség volt a felvétel idején. Míg az egyház tanítása szerint vallásosak közül szinte mindenki (96%) vallásos nevelésben részesült, addig a másik csoportnak csak a 75 százaléka.

⁹ Leginkább csak a (parsonsi hagyományokon nyugvó) funkcionális számolt a vallással mint a társadalmat erősítő-fenntartó tényezővel, azonban ennek az irányzatnak a népszerűsége erősen csökkent az 1960-as évektől kezdve.

1. ábra. A vallásos nevelésben részesültek aránya a vallási önbesorolás egyes csoportjain belül, 2006
(Percentage of those who received religious education within the groups of religious self-classification, 2006)

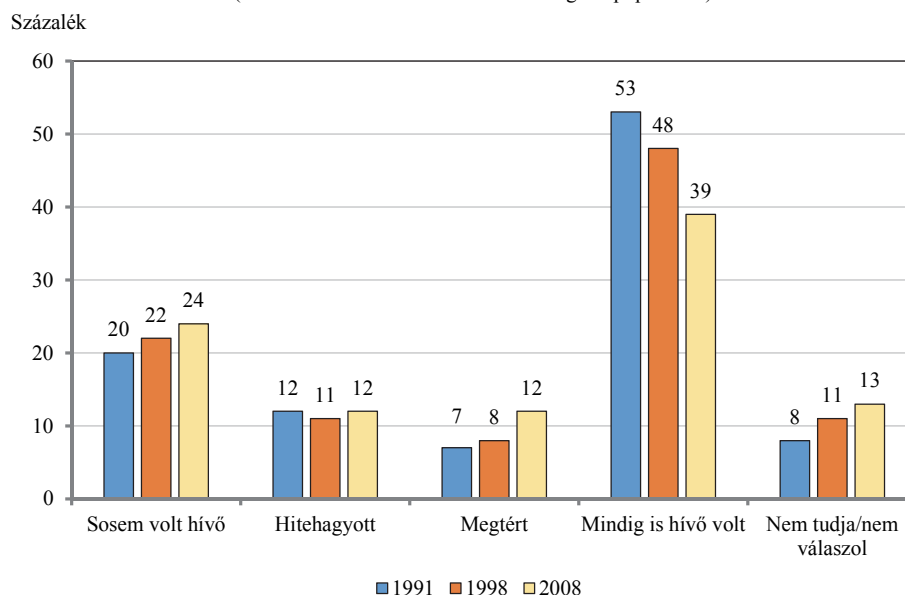

Forrás: „Egyház és vallás a kibővült Európában” kutatási program 2006. évi felvételének adatai, közli Rosta [2008]).

A képet bonyolítja az is, hogy az intézményi keretekhez kötődő vallásosságon belül szintén megújulás ment végbe, ami statisztikai adatokkal nehezen kimutatható. Az idősebb generációk halálával a hagyományos (népi) vallásosság fokozatosan visszaszorult, és a magasabb iskolai végzettségűek körében már az 1970-es évek végén megindult főleg városi környezetben a közösségi részvétel erősödése (egyházi bázisközösségek, katolikus mozgalmak; Tomka [1994]).

A TÁRKI az ISSP (International Social Survey Programme – Nemzetközi Társadalmi Felmérés Program) keretében vizsgálta a magyar lakosság vallásosságát 1991-től közel két évtizeden keresztül, ami lehetővé tette a rendszerváltás utáni változások megfigyelését. Az adatokból két párhuzamosan zajló folyamatra lehet következtetni. Az egyik a szekularizációs tézist erősíti: a hagyományos vallásosság („mindig is hívő volt”) csökkenő tendenciát mutat, miközben a magukat a „sosem volt hívő” kategóriába sorolók aránya kismértékben emelkedik. A másik folyamatnak pedig az újólag megtérők arányának növekedése tekinthető (Gérecz [2009]).

2. ábra. Az Istennel kapcsolatos hit jellemzése a lakosság körében
(Characterization of faith in God among the population)

Megjegyzés. Az adatokat az eredeti publikációban közölt grafikontípussal jelenítettük meg.

Forrás: A TÁRKI ISSP 1991, 1998 és 2008. évi Vallásmoduljának adatai a TÁRKI honlapján közölt publikációból (Gérecz [2009]) származnak.

5. A legújabb népszámlálások, 2001–2011

A vallási kérdés ötven év után, a 2001. évi népszámlálás programjában jelent meg újra. Jogszabályi alapja az 1999. évi CVIII. törvény¹⁰ volt, amely, összhangban az 1992. évi LXIII. adatvédelmi törvénnyel¹¹, kimondta, hogy „Az adatszolgáltatás az egészségi állapotra, a vallásra, az anyanyelvre és a nemzetiségre vonatkozóan önkéntes.” (*Magyar Közlöny* [1999] 3. § (2)) Ezek az önkéntesen megválaszolható kérdések a népszámlálási kérdőív utolsó oldalára kerültek. A 2001. évi népszámlálás kérdésfeltevése az 1880. és az 1890. évi népszámlálások kérdőívével mutatott hasonlóságot annyiban, hogy nem pusztán a vallás szó szerepelt a kérdésben, hanem a

¹⁰ 1999. évi CVIII. törvény a 2001. évi népszámlálásról, valamint a statisztikáról szóló 1993. évi XLVI. törvény módosításáról (*Magyar Közlöny* [1999]).

¹¹ 1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról (*Magyar Közlöny* [1992]).

felekezet is.¹² A kérdés nyitott volt, a válaszadó szabadon nevezhette meg vallását, felekezetét. Emellett a „nem tartozik egyházhoz, felekezethez” vagy a „nem kíván válaszolni” válaszok valamelyikét is meg lehetett jelölni.

A 2011. évi népszámlálásról szóló 2009. évi CXXXIX. törvény (*Magyar Közlöny* [2009]) a vallásra és a többi különleges adatra vonatkozóan az 1999. évi CVIII. törvényhez hasonlóan rendelkezett. A 2011. évi népszámlálás kérdőívén azonban a 2001. évihez képest kisebb módosítások történtek. A vallással kapcsolatos kérdés, bár a helye a kérdőívén nem változott, hosszabbá és magyarózóbbá vált: „Mely valláshoz, felekezethez tartozónak érzi magát?”, illetve megjelent az „ateista” válasz kategória is. A vallást, felekezetet a válaszadók ismét szabadszavas válaszként adhatták meg. A 2011-ben bevezetett internetes adatszolgáltatás lehetőségével élők az elektronikus kérdőívén egy több száz vallást és felekezetet tartalmazó listából választhatták ki a rájuk érvényes választ. Az ezt követő 2016. évi mikrocenzusnál vallási hovatartozást vizsgáló kérdés nem szerepelt.

A népszámlálások módszertana a konkrét vallási felekezethez tartozás kérdését használja; a vallásszociológiai kutatásokban a XX. század második felében elterjedté vált, vallásosságra általában rákérdező, a vallásosságot nem tételes valláshoz, vallási felekezethez kötő kérdés a népszámlálási kérdőíveken nem jelent meg. Így a népszámlálások teljes népességet lefedő adatbázisán nincs mód arra, hogy a vallási felekezetekhez tartozás és az egyéni vallásosság közötti kapcsolatot, összefüggést megállapíthassuk.

A 2001. évi népszámlálás során az adatszolgáltatók 11 százaléka tagadta meg a vallásra vonatkozó kérdés megválaszolását. További, csaknem 15 százalékuk pedig a „nem tartozik vallási közösséghez, felekezethez” válaszlehetőséget jelölte meg, így csak a teljes népesség háromnegyede között oszlottak meg a vallási felekezetekhez tartozók.

A legnépesebb vallási felekezetet a római katolikusok alkották, ők a teljes népesség felét (52 százalékát) tették ki, míg a népszámlálás vallási kérdésére válaszolva a vallási hovatartozásukat megadóknak (a továbbiakban: vallásukat megadók) – tehát a nem válaszolókon és a nem vallásosokon kívüli népességnek – körülbelül a 70 százalékát. Ez lényegesen nem különbözik az 1949. évi népszámlálás által megállapított 68 százalékos aránytól. A görögkatolikusok a teljes népesség 2,6, a vallást megadók 3,5 százalékát alkották. Az utóbbi adat némileg magasabb, mint az 1949-es 2,7 százalék. A két legnagyobb protestáns felekezetnél, a reformátusoknál és az evangélikusoknál is „visszaköszönnek” az 1949. évi népszámlálási arányok. A reformátusokhoz sorolta magát a teljes népesség 16, a vallást megadók 21 százaléka (az utóbbi mutató 1949-ben 22 százalékot tett ki), míg az evangélikusokhoz a teljes népesség 3, a vallást megadók 4 százaléka (mely némileg elmaradt az 1949. évi népszámláláson mért 5 százaléktól).

¹² „Vallása, hitfelekezete?” volt a kérdés.

6. táblázat

A 2001. és a 2011. évi népszámlálások vallásra, felekezetekre vonatkozó adatai
(Data on religions and denominations in the 2001 and 2011 censuses)

Vallás, felekezet	2001			2011		
	Valláshoz, felekezethez tartozók					
	száma (fő)	aránya a teljes népes- ségben belül (%)	aránya a vallásukat megadók körében (%)	száma (fő)	aránya a teljes népes- ségben belül (%)	aránya a vallásukat megadók körében (%)
Római katolikus	5 289 521	51,9	69,5	3 691 389	37,1	68,0
Görögkatolikus	268 935	2,6	3,5	179 176	1,8	3,3
Református	1 622 796	15,9	21,3	1 153 454	11,6	21,2
Evangélikus	304 705	3,0	4,0	215 093	2,2	4,0
Ortodox	14 520	0,1	0,2	13 710	0,1	0,3
Unitárius	6 541	0,1	0,1	6 820	0,1	0,1
Baptista	17 705	0,2	0,2	18 211	0,2	0,3
Jehova Tanúi	21 688	0,2	0,3	31 727	0,3	0,6
Hit Gyülekezetéhez tartozó	3 708	0,0	0,0	18 220	0,2	0,3
Izraelita	12 871	0,1	0,2	10 965	0,1	0,2
Buddhista	5 223	0,1	0,1	9 758	0,1	0,2
Muszlim	3 201	0,0	0,0	5 579	0,1	0,1
Egyéb	39 199	0,4	0,5	78 273	0,8	1,4
Nem tartozik vallási közös- séghez, felekezethez	1 483 369	14,5	–	1 806 409	18,2	–
Nem válaszolt	1 104 333	10,8	–	2 698 844	27,2	–
<i>Teljes népesség</i>	<i>10 198 315</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>9 937 628</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

* Vallásukat megadók: azok a válaszadók, akik a népszámlálás kérdőívének vallási kérdésére válaszolva megadták a vallási hovatartozásukat.

Forrás: KSH-adatok (http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_vallas).

Az előző bekezdésben említett négy vallási felekezethez tartozott a vallást megadók 98 százaléka. Ezek mellett tízezernél is több hívőt tudhattak maguknak a Jehova Tanúi (21 688 fő), a baptisták (17 705 fő), a különböző ortodox egyházak¹³ hívei (14 520 fő) és az izraeliták (12 871 fő). A korábban tradicionális vallási felekezetnek számító unitáriusokhoz 6 541 fő sorolta magát.

A 2011. évi népszámlálás kapcsán három fő megállapítást lehet tenni. Jelentősen nőtt a vallási kérdésre nem válaszolók, valamint a magukat konkrét valláshoz, feleke-

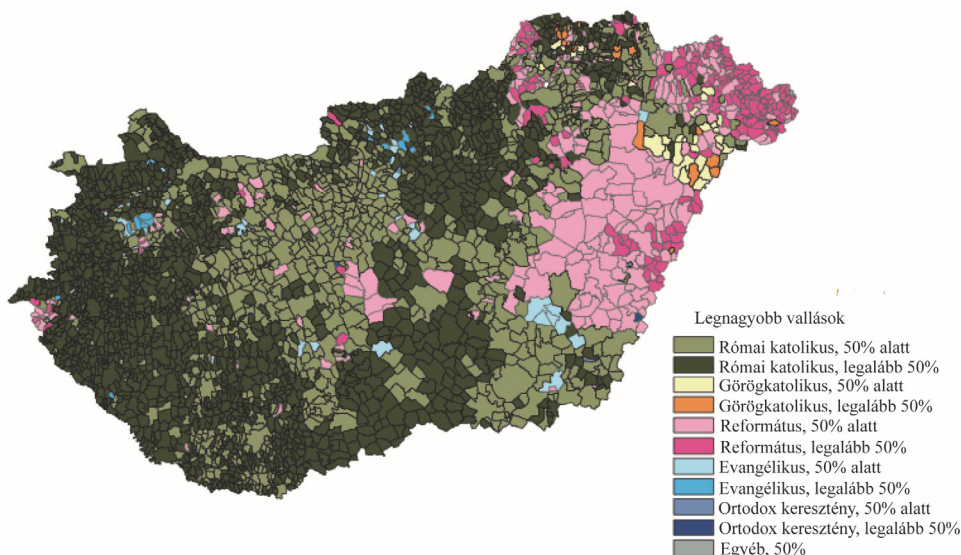
¹³ A KSH a bolgár, a görög, az orosz, a román és a szerb ortodox egyházat különítette el, illetve egyéb ortodox kategóriát is publikált.

zethez nem sorolók száma, aránya. A vallást megadók 96 százalékát továbbra is négy történelmi felekezet fedte le. Ugyanakkor számos kisebb vallási felekezet létszáma úgy nőtt meg, hogy mind a válaszadási hajlandóság, mind a teljes népesség csökkent.

A 2011. évi népszámlálás új kérdésmegfogalmazással igyekezett a lazább vallási kötődésűek válaszait is összegyűjteni, a vallási kérdésre adott válaszok és a konkrét vallást megjelölők aránya azonban így is csökkent a 2001. évi népszámláláshoz képest. A nem válaszolók száma meghaladta a teljes népesség egynegyedét (27%). Mellettük nőtt a száma (18 százalékra) azoknak is, akik a „vallási közösséghez, felekezethez nem tartozó” válaszkategóriát jelölték meg. Ezáltal a vallási hovatartozásukat megadók már csak a teljes népesség 55 százalékát adták.

A római katolikus felekezethez az ország népességének 37 százaléka, a görögkatolikushoz a 2 százaléka, a reformátushoz a 12 százaléka, míg az evangélikushoz a 2 százaléka sorolta magát. Ha csak a vallásukat megadókat vesszük figyelembe, akkor az arányok a következők: római katolikusok 68 százalék, reformátusok 21 százalék, evangélikusok 4 százalék, görögkatolikusok 3 százalék. Vagyis a tíz évvel korábbihoz képest kisebb vallást megvalló népességben belül a nagyobb vallási felekezetek belső arányai lényegesen nem változtak meg, nem egy-egy vallási felekezet szorult vissza, hanem párhuzamosan mindegyik.

3. ábra. A legnagyobb létszámú vallási közösségek településenként a 2011. évi népszámlálás adatai alapján
(The largest religious communities by settlement, based on 2011 census data)

Forrás: KSH [2016].

A kisebb vallási felekezeteket tekintve a 2011. évi népszámlálás lélekszámban és arányban is jelentős növekedést mutatott ki a Jehova Tanúi és a Hit Gyülekezetéhez tartozók körében, és közel megduplázódott azoknak a száma, akik magukat buddhistának vagy muszlimnak vallották (mely vallások nem tradicionálisak hazánkban). A különböző ortodox egyházak híveinek és az izraelitáknak a száma ugyanakkor a nagyobb vallási felekezetekhez hasonlóan csökkent.

A 2011. évi népszámlálás adatai alapján a vallásos népességben általánosságban felülreprezentáltak voltak a nők (kivéve az izraelitákat) és az idősebb korosztályok (kivéve a Hit Gyülekezetéhez tartozókat). Az ország legnagyobb területén, a 3 176 településből 2 584-en a római katolikus felekezet volt a domináns, elsősorban az ország középső és nyugati területein. A másik legnépesebb vallási felekezet hívei, a reformátusok pedig jellemzően a Tiszántúlon voltak többségben. Az evangélikusok esetében nagyobb egységes területi elhelyezkedést nem lehetett megfigyelni, míg a görögkatolikusok az ország északkeleti területén alkottak többséget 51 településen.

6. Összegzés

Magyarország népességének vallási megoszlása csak kismértékben változott a dualizmus idején. A trianoni békediktátum életbe lépésével elszenvedett jelentős területi veszteségek azonban átrendezték a felekezeti arányokat: az ortodox rítusú keresztények és az unitáriusok aránya minimálisra csökkent, de számottevően visszaesett a görögkatolikusoké, és kisebb lett az evangélikusoké is. Ennek következtében a római katolikusok és a reformátusok aránya lényegesen, míg az izraelitáké jóval kisebb mértékben, de érdemben növekedett. A római katolikusok aránya így előbb megközelítette, majd 1949-re ténylegesen el is érte a népesség kétharmadát. A református felekezet mutatói szintén emelkedtek a trianoni határváltozások után, és ezáltal a második legnépesebb vallási felekezet lett. A második világháború antiszemita genocídiuma az izraelita vallás jelenlétének drasztikus csökkenését okozta.

A XX. század második feléből nem rendelkezünk népszámlálási adatokkal a felekezeti megoszlásról; a vallásosság alakulását jelentős mértékben befolyásolta a politikai helyzet a vallásgyakorlás lehetőségének korlátozásával. Hivatalos statisztikai felmérések ebben az időszakban nem készülhettek, így az egyházi statisztikák mellett csak a változó mintanagyságú és mérési módszerű közvélemény-kutatások adataira tudunk támaszkodni. Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a mért vallásosság átmeneti csökkenése után az 1970-es évek végétől erősödni kezdett a vallási aktivitás, ami a rendszerváltozás idejére vált markánsabbá – ez a feltételezések szerint a politikai ellenállás kifejezése is lehetett. Az 1990-es években vég-

zett legtöbb felmérés és a 2001. évi népszámlálás adatai szerint később nem folytatódott a vallásosság erősödése, sőt, inkább az egyházas vallásosság visszaesése volt megfigyelhető. A kutatások az előző folyamat mellett az egyházhoz lazábban kapcsolódó, de a maga módján vallásos, illetve kifejezetten az egyházon kívüli vallásossággal fémjelezhető, erősen heterogén csoport nagyságának növekedését is kimutatták. Ebből a két párhuzamos folyamatból nem annyira a szekularizáció felé történő elmozdulásra, mint inkább egy folyamatos változásban, alakulóban levő vallásosságra lehet következtetni.

Az ezredforduló utáni népszámlálások eredményei alapján a hagyományos nagy egyházak – katolikusok, reformátusok, evangélikusok – arányai a vallásos népesség körében lényegében nem változtak, de jelentősen visszaesett a híveik száma és a teljes népességen belüli arányuk a csökkenő válaszdói hajlandóság miatt. A történelmi Magyarországon jelentős vallási közösségekhez tartozók – ortodoxok, izraeliták – száma ugyancsak alacsonyabb lett. Bár a válaszdók kis részét képezték, de dinamikus növekedést mutattak a Magyarországon nem tradicionális és a kisegyházak. Emellett tekintélyes gyarapodás jellemezte a nem vallásosak és a vallásukról (a törvény adta lehetőségek kihasználásával) nem nyilatkozók csoportjait is.

A tanulmány alátámasztja, hogy a vallásosság kutatása érzékeny terület, ahol a felmérés módszerétől, a kérdések megfogalmazásától és az aktuális társadalmi elvárásoktól egyaránt nagymértékben függ az eredmény. Míg a második világháború előtti, vallásról és felekezethez tartozásról szóló kérdőívek kitöltésekor a nem vallásos személyek is besorolták magukat valamely felekezethez az akkori, széles körben elfogadott társadalmi normáknak megfelelően, ma egyrészt már nincs ilyen elvárás, másrészt az emberek individualizálódtak, és személyes döntéseik megmutatkoznak a vallási, felekezeti önbesorolásukban is.

Irodalom

- FÖLDVÁRI M. – ROSTA G. [1998]: A modern vallásosság megközelítési lehetőségei. *Szociológiai Szemle*. 8. évf. 1. sz. 127–137. old.
- GEREBEN F. [1998]: Vallomások a vallásról. In: *Máté-Tóth A. – Jahn M. (szerk.): Studia Religiosa. Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára*. József Attila Tudományegyetem Alkalmazott Vallástudományi Kutatócsoport. Bába és Társai Kiadó. Szeged.
- GÉRECS B. I. [2009]: *Átalakuló vallásosság*. TÁRKI. Budapest. <http://old.tarki.hu/hu/news/2009/kitekint/20090410.html>
- GYÁNI G. – KÖVÉR GY. [2003]: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháború végéig*. Osiris Kiadó. Budapest.
- KSH (KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [1990]: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990. I. kötet*. Budapest.
- KSH [1993a]: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Budapest.

- KSH [1993b]: *Vallási élet Magyarországon 1992-ben (Előzetes adatok)*. Budapest.
- KSH [1995]: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990. III. kötet*. Budapest.
- KSH [1996]: *Magyarország népessége és gazdasága*. Budapest.
- KSH [2016]: A magyar társadalom vallási viszonyai. In: *2011. évi népszámlálás – 19. Műhelytanulmányok*. Budapest. 19–25. old. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_19_2011.pdf
- KSH [2017]: *Századok statisztikája – Statisztikai érdekességek a magyar történelemből*. Budapest.
- MAGYAR KÖZLÖNY [1950]: *A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi 34. sz. rendelete a szerzetesrendek működési engedélyéről*. Szeptember 7. n. a. old. <http://www.jogiportal.hu/index.php?id=uul4b2j5asoejxr79&state=20130301&menu=view>
- MAGYAR KÖZLÖNY [1990]: *1990. évi IV. törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról*. Február 12. n. a. old. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99000004>.TV
- MAGYAR KÖZLÖNY [1992]: *1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról*. November 17. n. a. old. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/jog/1992_evi_lxiii_tv.pdf
- MAGYAR KÖZLÖNY [1993]: *1993. évi XLVI. törvény a statisztikáról*. Május 12. n. a. old. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/jog/1993_evi_xlvi_tv.pdf
- MAGYAR KÖZLÖNY [1999]: *1999. évi CVIII. törvény a 2001. évi népszámlálásról, valamint a statisztikáról szóló 1993. évi XLVI. törvény módosításáról*. 114. sz. December 16. 7571–7573. old. <https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/41b7f9c910b2fe617f1f2f12837bf964505a5537/megtekintes>
- MAGYAR KÖZLÖNY [2009]: *2009. évi CXXXIX. törvény a 2011. évi népszámlálásról*. 183. sz. December 15. 44779–47780. old. <https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/b6ac20c5dba88facc0607d06cec8f4fdb903b00b/megtekintes>
- MAGYAR TÖRVÉNYTÁR [1921]: *1920. évi törvények*. Franklin Társulat. Budapest. 145–146. old. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000025>.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38
- MÉSZÁROS I. [1994]: *Kimaradt tananyag – Diktatúra és az egyház, 1945–1956*. Márton Áron Kiadó. Budapest.
- MKKSZ (MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [1916]: *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia*. Magyar Statisztikai Közlemények. 61. kötet. Budapest.
- OMKSZ (ORSZÁGOS MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL) [1882]: *A Magyar Szent Korona országainak 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt. I. kötet*. Budapest.
- ROSTA G. [2004]: *Vallásosság, politikai attitűdök és szekularizáció Nyugat-Európában 1981–1999*. PhD-értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem. Budapest. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/92/1/rosta_gergely.pdf
- ROSTA G. [2008]: Szekularizáció vagy privatizáció? A vallásosság változása Magyarországon a rendszerváltás utáni másfél évtizedben. In: *Császár M. – Rosta G. (szerk.): Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára*. Pázmány Társadalomtudomány 10. sz. PPKE BTK Szociológiai Intézet. Budapest, Piliscsaba. 441–453. old.
- SCHANDA B. [2018]: A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága. In: *Jakab A. – Fekete B. (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. <https://ijoten.hu/uploads/a-gondolat-a-lelkiismeret-es-a-vallas-szabadsaga.pdf>

- SZÁNTÓ J. [1992]: Vallásosság, vallásos hiedelmek Magyarországon. In: *Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport 1992.* TÁRKI. Budapest. 259–288. old.
- THIRRING G. [1938]: *Magyarország népessége II. József korában.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- TOMKA M. – RÉVAY E. [1998]: Papok, férfi szerzetesek, apácák. In: *Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport 1998.* TÁRKI. Budapest. 216–234. old.
- TOMKA M. – HARCZA I. [1994]: A felekezeti viszonyok és a vallásgyakorlás néhány jellemzője. In: *Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport 1994.* TÁRKI. Budapest. 396–435. old.
- TOMKA M. [1990]: Vallás és vallásosság. In: *Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport 1990.* TÁRKI. Budapest. 534–555. old.
- TOMKA M. [1991]: *Magyar katolicizmus.* Katolikus Társadalomtudományi Akadémia. Budapest.
- TOMKA M. [1994]: *Egyház és vallásosság a mai Magyarországon.* Budapesti Műszaki Egyetem. Budapest.
- TOMKA M. [1998]: A vallásosság mérése. In: *Máté-Tóth A. – Jahn M. (szerk.): Studia Religiosa. Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára.* József Attila Tudományegyetem, Alkalmazott Vallástudományi Kutatócsoport. Bába és Társai Kiadó. Szeged.
- VALUCH T. [2015]: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris Kiadó. Budapest.
1939. ÉVI ORSZÁGOS TÖRVÉNYTÁR [1939]: *1939. évi 5. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról.* Május 5. Magyar Királyi Belügyminisztérium. Budapest. 1–12. old. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>
1941. ÉVI ORSZÁGOS TÖRVÉNYTÁR [1941]: *1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről.* Augusztus 8. Magyar Királyi Belügyminisztérium. Budapest. 95–99. old. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=94100015.TV&targetdate=&printTitle=1941.+évi+XV.+törvénycikk&referer=1000ev>
1942. ÉVI ORSZÁGOS TÖRVÉNYTÁR [1943]: *1942. évi VIII. törvénycikk az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról.* Június 19. Magyar Királyi Belügyminisztérium. Budapest. n. a. old. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94200008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>
1947. ÉVI ORSZÁGOS TÖRVÉNYTÁR [1947]: *1947. évi XXXIII. törvénycikk a bevett és az elismert vallásfelekezetek között az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennálló különbségek megszüntetéséről.* Magyar Belügyminisztérium. Budapest. n. a. old. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>
- 1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről.* <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D25>
- 1790/91. évi XXVII. törvénycikk a görög nem-egyesült vallásuakról.* <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000027.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D25>
- 1895. évi XLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlatáról.* <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89500043.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D34>